

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ДМИТРЕНКО ВІТАЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 27-722.53(477.53)"175":316.7-047.44+(043.5)

**ПАРАФІЯЛЬНІ СВЯЩЕННИКИ КИЇВСЬКОЇ
МИТРОПОЛІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.:
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ
(НА ПРИКЛАДІ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ)**

07.00.01 – історія України

РЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Черкаси – 2024

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Міністерства освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
в. о. завідувача кафедри історії України;

доктор історичних наук, професор
ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
професор кафедри міжнародних відносин

доктор історичних наук, професор
ТРИГУБ Олександр Петрович,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
професор кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики.

Захист відбудеться «01» листопада 2024 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 73.053.01 Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького за адресою: 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім. 211.

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <https://sdu.edu.ua/> та в науковій бібліотеці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22).

Реферат розіслано «30» вересня 2024 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

Юлія ПАСІЧНА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Православна церква відігравала важливу роль у функціонуванні ранньомодерного українського соціуму. Вона суттєво визначила розвиток «високої» культури, передовсім у царинах інтелектуальних практик, літературної творчості, образотворчого мистецтва, архітектури, формуючи неповторне культурно-історичне «обличчя» епохи.

Належність до тієї чи іншої конфесії маркувала ідентичність ранньомодерної людини, поділяючи світ й оточуючих на «своїх» і «чужих». Із церквою були пов'язані буденні, малопомітні для глобального історичного процесу, втім, надзвичайно важливі для «маленької» людини, віхи земного буття: хрещення, вінчання, сповідання, відвідування щоденних і святкових богослужінь, поховання, поминальні відправи тощо. Тобто все те, що становило основу щоденного існування, невидиме «повітря» відображене в повсякденній, «популярній» культурі. Тож інтерес до вивчення діяльності церкви у ранньомодерну добу є закономірним і актуальним.

В останні десятиліття під впливом антропологічної парадигми в історії та застосування нових методів дослідження спостерігаємо спроби по-новому підійти до вирішення дискусійних моментів релігійного життя в ранньомодерній Україні. Науковці прагнуть відійти від одновекторної націо- та державоцентричної домінанти розгляду історії церкви, звернути увагу на внутрішні процеси, що відбувалися в ній, показати церковну історію не лише крізь призму дій її очільників і подвижників, а й з позиції рядових членів церковної громади.

Такий підхід потребує розуміння того, що церква – це не лише «тіло Христове», абстрактна інституція що функціонує за божественними приписами, імператорськими указами чи настановами владик, а й об'єднання віруючих: ієреїв, кліриків, мирян, ченців, звичайних, непримітних людей із своїм характером, звичками, потребами, бажаннями. Отже, дослідження потребують не лише офіційні норми й приписи – зовнішня сторона життя церкви, а й буденне, внутрішнє буття членів церковної спільноти. Саме його вивчення дозволить зрозуміти де ініціативи влади мали успіх, а де домінувала внутрішня традиція й власне бачення релігійності та побожності, встановленої нормами неписаного звичаю, виробленого роками.

Особливе місце з-поміж церковної спільноти належить священникам, адже вони несуть в маси християнські приписи і настанови, виступають посередниками між Богом і людьми, показують

своїми вчинками приклад іншим особам. Врешті-решт, згідно з християнською доктриною, ієреї наділені правом здійснювати таїнства та обряди, без яких неможливе спасіння душі віруючого. Втім, панотці – також частина суспільства, з якого вийшли, посеред якого трудяться та на вподобання котрого відгукуються. На їхні плечі покладалося втілення в життя офіційних новацій, комунікація та контроль за вірянами, ведення церковної документації.

Без системного вивчення соціокультурних характеристик парафіяльних ієреїв на рівні окремих протопопій наше знання про православне духовенство, релігійне життя, церковну організацію та український соціум ранньомодерного часу буде збідненим. Лише після з'ясування різноманітних аспектів життєдіяльності ієреїв на рівні окремих парафій і протопопій, можна вести мову про складання загального колективного портрету парафіяльного духовенства ранньомодерної України.

Отже, обрана нами тема для вивчення має наукове і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зазначимо, що до сьогодні парахи жодної з протопопій Київської митрополії XVIII століття не стали об'єктом спеціального історичного дослідження. Тому важливо дослідити особливості життєдіяльності священників на прикладі Пирятинської протопопії. Це дозволить глибше зрозуміти внутрішній порядок та організацію церковного життя, а також вплив духовенства на соціальні та культурні процеси в ранньомодерному суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Полілог глобального та регіонального у формуванні соціокультурної ідентичності особистості» (номер державної реєстрації 0120U103840).

Мета дослідження полягає у комплексному соціокультурному аналізі життєдіяльності парафіяльних ієреїв Київської митрополії другої половини XVIII століття на прикладі локальної спільноти священників Пирятинської протопопії.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких наукових завдань:

- встановити ступінь опрацьованості теми в історіографії та визначити інформативність та достовірність, залучених до дисертації джерел;

- окреслити теоретико-методологічні засади вивчення локальної спільноти парафіяльних ієреїв як частини ранньомодерного соціуму;

- охарактеризувати простір життєдіяльності та умови праці панотців;
- проаналізувати демографічні характеристики (чисельність, питома вага, вік, антропоніміка, походження, рівень освіченості) парафіяльних ієреїв в соціумі протопопії;
- розкрити родинне життя парафіяльних священників;
- вивчити питання номінування на парафію, регулювання плати за відправлені треби та розміру прибутків ієреїв Пирятинської протопопії;
- виявити специфіку стосунків ієреїв і парафіян у контексті щоденної душпастирської практики та взаємовідносин у професійній спільноті;
- запропонувати завдання наступних пошуків з історії парафіяльного духовенства.

Об’єкт дослідження – соціокультурні процеси в ранньомодерному суспільстві Київської митрополії другої половини XVIII століття.

Предмет дослідження – соціокультурні характеристики локальної спільноти парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття.

Хронологічні межі дослідження – 1757 – 1796 рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений призначенням на київську кафедру митрополита Арсенія (Могилянського), з ім’ям якого пов’язують прискорення процесів дисциплінування священників Київської митрополії; верхньої – смертю митрополита Самуїла (Миславського), що збіглася з закінченням правління Катерини II та знаменували собою завершення епохи катериненських реформ. Для показу тягlosti соціокультурних змін і традицій у середовищі парафіяльного духовенства Київської митрополії Пирятинської протопопії автор виходив за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження охоплюють простір Пирятинської протопопії – церковно-адміністративної одиниці в складі Київської митрополії, що розташовувалася в центральній частині Гетьманщини на території шести східних сотень Лубенського полку.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

вперше:

- досліджено соціокультурні виміри життя парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії як локальної спільноти другої половини XVIII ст.;
- здійснено аналіз писемних церковних джерел Київської митрополії стосовно їхнього інформаційного потенціалу у відображенні соціокультурних аспектів функціонування локальної спільноти ієреїв Пирятинської протопопії;

- проведено кількісну та якісну оцінку матеріального стану храмів протопопії;

- комплексно проаналізовано сімейне життя парафіяльного священика через визначення шлюбного віку, тривалості подружнього життя, прокреаційної поведінки, чуттєвих аспектів стосунків у родині, причин та наслідків конфліктних ситуацій із аналізом «шлюбного ринку»;

- визначено матеріальне підґрунтя требоподання та розмір грошових доходів ієреїв протопопії, реконструйовано час, відведений для здійснення душпастирської діяльності;

- розкрито механізми взаємодії ієреїв протопопії як членів локальної соціальної групи один з одним на ґрунті професійної діяльності та міжособистісної комунікації;

поглиблено:

- уявлення про народну побожність через аналіз взаємодії священиків та пастви при наданні найважливіших потреб у житті ранньомодерної людини (народження, хрещення, сповіді та поховання);

- знання про соціум Гетьманщини, зокрема, його кількість, статево-вікова структура, шлюбно-сімейний стан, тривалість життя тощо;

- концепцію про перетворення духовенства на замкнутий стан у досліджуваний період;

уточнено:

- домінуюче в історіографії бачення спільноти парафіяльного духовенства Київської митрополії XVIII ст. як такого, що зазнавало тотального реформування «згори», уніфікації та істотних перетворень;

- кількісні показники, структуру і характер домогосподарств, парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії;

- регіональні особливості рукопокладання парафіяльних ієреїв Київської митрополії XVIII століття.

Вивчення парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії стало основою для ширших висновків про ефективність впливів імперських модернізаційних ініціатив на традиційне суспільство. Це дозволяє стверджувати, що у XVIII ст. не відбулося остаточного перетворення Київської митрополії на рядову єпархію синодальної церкви.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зміст і висновки дисертації значною мірою доповнюють знання з історії релігії, церкви, соціуму ранньомодерної України. Викладені у дисертації матеріали акцентують увагу дослідників на необхідності вироблення теоретичної моделі дослідження локальної спільноти ранньомодерної України. Положення роботи можуть бути використані

при підготовці нормативних та спеціальних курсів у закладах вищої освіти, написанні відповідних розділів навчальних посібників, спеціальних й узагальнених праць з історії України й православної церкви в Україні XVIII ст., історії ранньомодерної релігійності в Україні та Східній Європі. Дослідження лягло в основу окремих модулів нормативних курсів для здобувачів вищої освіти ПНПУ імені В. Г. Короленка «Повсякденна культура України», «Історія української культури» (галузь знань: 03 Гуманітарні науки, спеціальність 034 Культурологія, освітній ступінь: бакалавр).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення й висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, спеціальному засіданні кафедр історії України і археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальна концепція та результати дослідження апробовані у формі доповідей і тез на сесії Полтавського історичного товариства (2018), під час роботи міжнародних конференцій (семінарів): VIII, XII міжнародних конференцій «Internationall evirtuelle Korferenzder Ukrainistik «Dialogder Sprachen – Dialogder Kulturen. Die Ukraineaus global Sicht»» (Мюнхен, 2017, 2022), «International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences» (Люблін, 2017), «Суспільство Гетьманщини та Російська імперія» (Полтава, 2015), «Сучасна українська нація: мова, історія, культура» (Львів, 2016), «Родина і домогосподарство в Центрально-Східній Європі ранньомодерного часу (джерела, методологія, міждисциплінарні дослідження)» (Полтава, 2017), «Сучасна гуманітаристика» (Переяслав-Хмельницький, 2017), «Функції дизайну у сучасному світі: вимір 2018» (Суми, 2018), «Сучасні соціокультурні процеси: компетентісно-аксіологічний аспект» (Полтава, 2018), «Засоби візуалізації у сучасному мистецтві» (Полтава, 2021), «First Conference of the Ukrainian Society for Eighteenth-Century Studies «Eighteenth-century studies: Ukrainian and global perspectives» (Львів–Полтава, 2021), IX міжнародної конференції «Держава і Церква в Новій і Новітній історії України» (Полтава, 2023); всеукраїнських конференцій: IV науково-практичної «Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства» (Полтава, 2015), «Треті Череванівські читання» (Полтава, 2016), «Культурологічна регіоналістика: теорія, історія, практика» (Полтава, 2017), VI наукової «Держава і Церква в новітній історії України» (Полтава, 2017), «Сучасні соціокультурні

практики: компетентнісно-аксіологічний аспект» (Полтава, 2018), «Сучасні виміри української регіоналістики» (Ніжин, 2019, 2020), «Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір» (Полтава, 2020), V науково-практичної «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи» (Полтава, 2020), II науково-практичної «Сумські історико-краєзнавчі студії» (Суми, 2021), III Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні соціокультурні процеси: компетентнісно-аксіологічний аспект» (Полтава, 2021), «Мистецька освіта в контекст глобалізації та полікультурності» (Полтава, 2023); регіональної науково-практичної конференції «Формування сучасного безпечного та здорового освітнього середовища: реалії та перспективи» (Полтава, 2018). Автор отримав свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір (Свідоцтво на монографію «Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття» №79623 від 05.06.2018 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою, завданнями та теоретико-методологічними принципами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (451 позиція) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 419 сторінок, з них – 362 сторінки (15,7 д. а.) основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДЕСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його предмет та об'єкт, хронологічні та територіальні межі, мету і завдання, вказано на наукову новизну та практичне значення праці.

У *першому розділі* «**Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження**» розглянуто ступінь наукової розробки проблеми, проаналізовано репрезентативність джерел, що стали базою для вивчення заявленої теми, представлено теоретичне та методологічне обґрунтування дослідження.

У *підрозділі 1.1* «**Історіографічний огляд проблеми**» простежено ступінь розробки проблематики в історичній літературі. У дослідженні Київської митрополії та православного духовенства XVIII століття за хронологічним принципом виокремлено три періоди: перший – 1820-і – 1920-і рр., що характеризується появою систематичних наративних досліджень з історії Київської митрополії (Євгеній (Болховітін), Пилип Терновський, Костянтин Харлампович),

вивченням життя київських митрополитів XVIII ст. (Іван Граєвський, Микола Шпачинський, Федір Рождественський), дослідженням правових аспектів функціонування парафіяльного духовенства як стану XVIII ст. та його побуту (Петро Знаменський, Юхим Крижановський, Олександр Логоцький, Петро Орловський, Сергій Рклицький, Олександр Папков та ін.). Другий – 1920-і – 1990-і рр., що позначається зменшенням інтересу до вивчення історії церкви XVIII ст., що спричинене атеїстичною політикою комуністичного режиму, яка робила релігійні дослідження малоактуальними та політизованими. Поміж дослідників виокремимо Михайла Грушевського, Івана Власовського, Дмитра Дорошенка та ін. Третій – 1990-і рр. – початок XXI ст. означився відродженням інтересу до дослідження ранньомодерного українського соціуму та церкви. Започатковані різні напрями його студіювання: фундаментальні праці з історії православної церкви в Україні (Олег Крижанівський, Василь Ульяновський, Сергій Плохій, Анатолій Колодний); дослідження демографічних показників ранньомодерного населення України в цілому та парафіяльного духовенства як його складника (Юрій Волошин, Олександр Сакало, Ігор Сердюк); роботи із вивчення повсякдення різноманітних прошарків населення ранньомодерної України (Тетяна Таїрова-Яковлева, Оксана Романова, Наталя Яковенко, Оксана Прокоп'юк, Ірина Петренко, Олена Бороденко, Олена Замура, Максим Яременко); дослідження соціокультурних орієнтирів і світоглядних засад основних верств і груп населення українського соціуму XVII – XVIII ст. загалом і православного духівництва зокрема (Лариса Довга, Максим Яременко, Сергій Плохій, Людмила Посохова, Наталя Яковенко); студії з сакрального картографування Київської митрополії (Оксана Прокоп'юк).

Окрім хронологічного, огляд історіографії здійснено за логікою конусного принципу: макрорівень – дослідження ранньомодерного українського соціуму; мезорівень – дослідження з історії Київської митрополії; мікрорівень – дослідження парафіяльного духовенства Київської митрополії. До першого віднесено студії, в яких розглянуто демографічні, культурні та економічні питання життя людей, котрі мешкали на території Гетьманщини в ранньомодерний час, і розкрито взаємини членів соціуму з церквою. До другого – узагальнювальні трактати, які стосуються становища та розвитку Київської митрополії й діяльності її владик у досліджуваний період. Третій блок охоплює праці, в яких спеціально проаналізовано розмаїття проблем життєдіяльності парафіяльних ієреїв Київської митрополії у XVIII ст.

На макрорівні відзначимо праці Юрія Волошина, Ігоря Сердюка, Оксани Романової, Наталі Яковенко, Оксани Прокоп'юк, Олександра Сакала та інших авторів, ще присвячені різним характеристикам ранньомодерного сільського та міського соціуму Гетьманщини.

На мезорівні встановлено, що дослідження історії Київської митрополії XVIII ст. започаткував митрополит Київський Євгеній (Болховітінов) у низці праць, опублікованих у першій третині XIX ст. Вивчення цієї теми знайшло продовження у працях Пилипа Терновського, Костянтина Харламповича, Івана Граєвського, Миколи Шпачинського, Федора Роджественського та інших науковців.

З'ясовано, що утвердження радянського тоталітарного режиму з виразною антирелігійною риторикою на теренах колишньої Російської імперії перервало дослідження з історії Київської митрополії. Спеціальних розвідок із історії церкви XVIII ст. в українській історичній літературі радянського часу обмаль. Такий стан речей зумовлено виразною атеїстичною політикою комуністичного режиму, що робило релігійні студії неактуальними, заполітизованими. Виняток із цього правила становить розвідка Михайла Грушевського «З історії релігійної думки на Україні».

Крах комуністичної ідеології та здобуття Україною незалежності відкрив можливість досліджувати раніше табуйовані теми, зокрема й з історії церкви. З'явилися фундаментальні праці з історії православної церкви Олега Крижанівського, Василя Ульяновського та Сергія Плохія та десяти томна «Історія релігії в Україні» за редакцією Анатолія Колодного. У них повторені тези і позиції, сформульовані Михайлом Грушевським, а головною домінантою стає націє- та державоцентричне прочитання історії Київської митрополії, тісна прив'язка її до політичних процесів.

Посутні зміни в парадигмі дослідження Київської митрополії XVIII століття відбулися в зв'язку з проникненням в українську історичну науку антропологічних ідей та методологій, поширених у «західній» історіографії. Наслідком їх застосування стало перенесення фокусу дослідження з церковних інституцій на людей, які в них трудилися, зростання інтересу до вивчення функціонування церкви на рівні окремих протопопів, парафій і монастирів, студіювання повсякденного життя білого та чорного духовенства, розгляд раніше не з'ясованих аспектів їхньої діяльності. З-поміж робіт, написаних у цьому ключі, виокремлено монографії Оксани Прокоп'юк, Максима Яременка, Людмили Посохової, Оксани Романової та інших істориків.

Відродження інтересу до дослідження парафіяльного духовенства спостерігаємо лише наприкінці ХХ століття. Окрему увагу звернуто на монографію Юрія Волошина, дотичну до проблематики нашого дослідження. В ній розглянуто статевовікову й соціальну структуру, антропоніміку, народжуваність, смертність та шлюбність мешканців Пирятинської протопопії. Попри ґрунтовність цього комплексного дослідження, низка питань, пов'язаних із соціокультурними характеристиками парафіяльних ієреїв, лишилися не висвітленими. Наприклад, автором не розглянуті антропоніміка та географія рекрутування священників протопопії, матеріальний стан храмів, наповненість їх богослужбовими речами і книгами. Також не прослідковано повсякденну практику душпастирської діяльності й взаємовідносин ієреїв із паствою та один із одним.

Таким чином, упродовж останніх десятиліть під впливом антропологічного перевороту в історії було відновлено вивчення парафіяльних ієреїв Київської митрополії ХVІІІ ст. Результати цих досліджень сприяли перегляду усталених оцінок цього періоду в історії суспільства та церкви, розроблених у попередній історіографії, і відкрили нові, раніше не досліджені аспекти життєдіяльності соціальної спільноти священнослужителів.

У підрозділі 1.2 «Аналіз джерельної бази» встановлено, що, відповідно до класифікації історичних джерел, запропонованої І. Ковальченком та Я. Калакурою, залучені до праці джерела належать до категорії писемних. Їх об'єднано в кілька груп: актові, або законодавчі; діловодні, або справочинні; облікові, або статистично-описові; матеріали особового походження, або еґо-документи; літературні та фольклорні пам'ятки.

До *актових* джерела віднесено такі: імператорські, сенатські, синодські укази, постанови й розпорядження київських архієреїв і консисторії, акти духовної влади, що регулюють культову й позакультову релігійну діяльність та представлені канонічними приписами. Основний масив законодавчих актів, оприлюднених у досліджуваній період, надруковано в 4–25 томах «Повного зібрання законів Російської імперії, з 1649 року». Головний масив постанов і розпоряджень церковних архієреїв по Київській митрополії зберігається у 127 фондів – «Київська духовна консисторія» Центрального державного історичного архіву України в Києві. Постанови архієреїв, переважно у вигляді копій, зберігаються також у 801 фондів Державного архіву Полтавської області. Частина архієрейських ухвал і наказів уже введено до наукового обігу й опубліковано, більшість таких актових джерел зберігається в рукописному вигляді в архівних фондах.

Окремою підгрупою законодавчих джерел, залучених до дисертації, є акти духовної влади. До них зараховуємо ідеальні джерела канонічного права (книги Святого Письма, що визначають основи віровчення) та формальні джерела (постанови й правила, встановлені та прийняті Церквою – постанови та ухвали Вселенських і Помісних Соборів, твори Отців Церкви, веління Патріархів, богослужбові книги та канонічні кодекси, затверджені згідно зі встановленим порядком тощо).

До групи *діловодна документація* віднесено розлогий перелік справ, пов'язаних із діяльністю духовного правління (консисторії) Пирятинської протопопії. Головний масив діловодної документації по Пирятинській протопопії за другу половину XVIII ст. зберігається у 801 фонді Державного архіву Полтавської області. Вміщені в ньому справи включають: копії указів Імператорів, Сенату та Синоду й розпоряджень Київської духовної консисторії; справи про висвячення, призначення, переміщення, нагородження, звільнення, смерть осіб духовного звання; справи про будівництво, ремонт та освячення церков і дзвіниць; справи про накладання спитимій, перехід із одного приходу в інший, прийняття в православ'я іновірців, видачу метричних довідок, паспортів тощо; дозволи на повторний шлюб, розлучення та здійснення інших обрядів; справи про недостойну поведінку й конфлікти між особами духовного звання; справи щодо конфліктів між особами духовного звання та парафіянами; листування з іншими духовними правліннями й адміністративними установами у формі протестів, ордерів, промеморій.

До групи *облікової документації* зараховано метричні книги, сповідні розписи, ревізські «сказки» та відомості про кількість церков і церковнослужителів. Основний масив метричних книг Пирятинської протопопії зберігається в 127 фонді Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Констатовано, що стан збереженості сповідних розписів по Пирятинській протопопії порівняно з метричними книгами набагато кращий. Уцілили сповідні розписи, датовані 1758, 1764–1768, 1770, 1772, 1775–1779, 1781–1784, 1786, 1787, 1789, 1790, 1793, 1794, 1797, 1799 роками. Вони зберігаються у 801 фонді Державного архіву Полтавської області. Ревізські «сказки», відомості про кількість церков та церковнослужителів відомі також як «клірові відомості» збереглися по Пирятинській протопопії за 1782, 1785, 1788, 1793, 1795 роки.

До групи матеріалів *особового походження* віднесено щоденники, листи, почасті автобіографії. Встановлено, що жодного щоденника чи автобіографії, створеного панотцями Пирятинської протопопії, виявити

не вдалося. Втім у праці використано матеріали щоденників козацької еліти та щоденник парафіяльних ієреїв Андрія та Федора Кирнецьких, опубліковані раніше. Окремі епістоли, що їх ієреї адресували до протопопії для залагодження особистих питань, віднаходимо в матеріалах духовного правління Пирятинської протопопії.

До групи *літературних і фольклорних пам'яток* зараховано твори київських церковних інтелектуалів, вірші Климентія Зиновієва та пам'ятки уснопоетичної творчості. Всі вони опубліковані, а їхнє використання уможливило краще розуміння культурного тла епохи, показує систему цінностей, притаманних тодішній «книжній» та «популярній» культурі, а отже, дає змогу збагнути логіку дій людини ранньомодерного часу.

Отже, залучена до дослідження джерельна база є репрезентативна, достовірна. Її опрацювання, що ґрунтується на сучасній методології історичних досліджень, дозволило автору досягти мети, вирішити наукові завдання.

У *підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні засади дослідження»* висвітлено теоретичне та методологічне підґрунтя його проведення. Дисертація базується на принципах науковості, історизму, антропологізму, системності та міждисциплінарному підході.

Концептуальною основою дисертації послужили праці вітчизняних і зарубіжних істориків, виконані в контексті напряму «нова соціальна історія». Він не є гомогенним і включає в себе низку субнапрямів. Зокрема, історію ментальностей, історію повсякдення, локальну історію, історичну демографію, історії окремих соціальних інституцій і явищ, як-от: сім'ї, сексуальності, злочинності, дозвілля, дитинства, народної побожності тощо. Втім, попри таку різноманітність, визначальним для науковців, які працюють в ньому, є фокусування на конкретних антропологічних об'єктах – індивідах і локальних соціальних спільнотах. Акцентуація уваги на невеликих колективах дозволяє всебічно представити роль людини в соціумі, вивчити механізми соціальної взаємодії на мікрорівні, відійти від статичної історії норм та інститутів і показати їхнє функціонування крізь призму реальних соціальних та культурних практик.

На основі цієї концепції парафіяльні ієреї Пирятинської протопопії у нашій дисертації розглянуті як локальна спільнота за схемою, що включає такі компоненти: опис простору життєдіяльності, демографічні характеристики, родинне та інтимне життя, ініціацію (порядок вступу до спільноти), аналіз бюджету часу та доходів, співжиття членів соціальної групи з представниками інших груп та

поміж собою. Її застосування дозволить в подальшому співставити отримані дані з дослідженнями аналогічних спільнот і мікроколективів.

Під час дослідження нами застосовано комплекс загальнонаукових, історичних, джерелознавчих, статистичних методів. Основними загальнонауковими методами стали такі: опис, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, систематизація та класифікація. Серед історичних виокремлено такі: хронологічний, історико-генетичний (ретроспективний), історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний, синхроністичний та діахронічний методи і бібліографічну евристику. З джерелознавства застосовано архівну евристику, критичний та формулярний аналіз джерела, перехресне співставлення джерел, текстологічний і герменевтичний методи. Із юриспруденції використано формально-юридичний та порівняльно-правовий методи. У роботі також ужито прийоми й операції соціальної статистики, історичної демографії та просопографічний метод.

Отже, дисертація ґрунтується на новітніх засадах історико-наукового дослідження.

У *другому розділі «Церкви і священники: топографічний та просопографічний аналіз»* розглянуто сакральну топографію та матеріальний стан храмів, простежено забезпеченість церков богослужбовими речами і книгами, з'ясовані демографічні характеристики парафіяльних ієреїв, встановлено походження, антропоміміка та освітній рівень священників Пирятинської протопопії.

У *підрозділі 2.1 «Топографія храмів Пирятинської протопопії: сакральний і матеріальний виміри»* обраховано кількість церков на території Пирятинської протопопії у другій половині XVIII ст. та встановлено, що станом на 1758 р. їх налічувалося 43, у 1770 р. – 65, у 1782 р. – 60, у 1786 р. – 51, у 1793 р. – 61, а у 1795 р. – 62. Такі коливання пояснено передачами парафій від однієї протопопії до іншої внаслідок адміністративних реформ. Підраховано, що під орудою пирятинського протопопа у досліджуваний період перебувало 87 парафій, розташованих у 81 населеному пункті. До цього переліку включені всі згадані в письмових джерелах парафії навіть коли вони перебували в складі протопопії лише один рік. З'ясовано, що у 78 поселеннях церква була одна; лише у 3-х населених пунктах протопопії – більше. Так, містечка Пирятин і Чорнухи мали відповідно 4 та 3 храми, а село Вороньки – 2. Кількість храмів у населеному пункті залежала від чисельності населення, котре мешкало в ньому. В досліджуваний період більшість церков протопопії були дерев'яними. Виняток становила кам'яна церква Різдва Богородиці в Пирятині.

На основі аналізу сповідних розписів, ревізських «сказок», відомостей про кількість церков і священнослужителів дисертантом встановлено, що на території протопопії зафіксовано 25 варіантів церковних посвят. Шанування Ісуса Христа відобразилося в посвятах 10 храмів, що становить 11,5%. Сім храмів освячені на честь Св. Трійці, два – на честь свята Зішестя Святого Духа. Усього церков, у посвятах яких відбилися шанування Троїцького культу, становить 10,3%. 25 церков були присвячені Пресвятій Богородиці (28,7% від загальної кількості церков протопопії).

Найбільше храмів – 43 (49,5%) освячені в ім'я святих, отців церкви, праведників, рівноапостольних, преподобних та ангелів. Беззаперечне лідерство за популярністю належить тут культу Миколая Мірлікійського. На його честь названо 16 храмів (18% від загальної кількості церков протопопії). Шанування архангела Михаїла відображено в посвятах 7 храмів (8%). П'ять храмів посвячені на честь святого великомученика Георгія. По три храми присвячені апостолу і євангелісту Іоанну Богослову та апостолам Петрові й Павлу. Спостережено також храмові посвяти на честь великомучениць. Репертуар імен тут невеликий: Варвара, Параскева, Анастасія. Усього храмів під покровительством святих великомучениць – 4, що становить 4,6% від загального числа церков.

Виявлено, що 52 храми (фактично 60% церков протопопії) потребували ремонту чи перебудови. Головними проблемами, які призводили до цього були: руйнування чи пошкодження стелі, ненадійність фундаменту, що спричинило просідання стін, пожежі. У понад 70% випадків храм зводили на іншому місці.

На вибір нового місця для церкви впливали як правничі, так і технічні фактори. До перших віднесено: згоду парафіян та згоду власника землі на розташування церкви в цьому місці; до других – ступінь віддаленості церкви від помешкань. У всіх справах міститься запис про те, що церкву будують на «угодному усім місці». Попри певні технічні нюанси, у всіх випадках новий храм споруджували не ближче ніж за 12 косих сажнів (30 метрів) від людського житла. Новий храм зводили в середньому 2 роки переважно зусиллями найнятих майстрів із якими громада уклала контракт. Встановлено, що з моменту спорудження церква добротно функціонувала близько 25–30 років, а тоді набувала статусу «занепалої» чи «старої».

У підрозділі 2.2 «Богослужбові речі та книги у храмах протопопії», спираючись на описи церковного майна й рапорти ієреїв щодо наявності книжок у парафіяльному храмі, встановлено, що в храмах Пирятинської протопопії налічувалося 19 найменувань

речей для богослужіння. Ми розподілили їх на три категорії. До першої зараховано одяжі, в які облачався священник для проведення священнодійства: стихар, епитрахиль, риза, пояс, нарукавники. До другої – речі з тканин, задіювані при богослужінні чи священнодійстві: антимінс, плащаниця, воздуха, хустки, хоругва. До третьої – предмети з дерева чи металу: хрест, гробниця, дискос, зізда, копіє, потир, ложка, кадило, підсвічник.

Констатовано суттєву подібність церковного начиння та священницького одягу в різних храмах протопопії, що проявляється як у кількісних, так і у якісних характеристиках одягу та предметів церковного вжитку. Зроблено висновок про побутування єдиної традиції, що визначала усталений набір речей, необхідний для церковних дійств, а також демонструвала більш-менш однаковий стан матеріального забезпечення церков протопопії. Встановлено, що для пошиття одягу і речей із тканини використовували: полотно, штоф, грезет, атлас, дуклю, каламайку. Тканини були переважно білого, блакитного, зеленого, жовтого й червоного кольорів. У шатах зазвичай поєднували кілька барв.

Як правило, у церквах протопопії було три хреста двох різновидів: один на престольний і кілька ручних, або ж виносних чи требних. Виготовлялися вони з дерева й оздоблювалися сріблом чи позолотою. Більшість інших речей, віднесених до третьої групи, виготовлялася з міді, втім зустрічаються вироби зі сталі (копіє) та срібла (потир і ложка).

Пересічна книгозбірня парафіяльної церкви протопопії нараховувала 12–17 найменувань книг. Підбір книг носив переважно прикладний характер і відповідав щоденним богослужбовим потребам панотців. Видання на кшталт «Ліствиці» чи «Ключа проповідного» – виняток із правила. До книг, представлених у всіх описах, віднесено: Євангеліє на престольне, Апостол, Мінею загальну, Трійдь цвітну, Октоїх, Служебник, Книжечку на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид. Рівень забезпеченості належними богослужбовими і церковнослужбовими книгами у протопопії коливався в межах 62–81%.

З 41 книги, із зазначеним місцем друку – 33 (80,5%) надруковані в типографії Києво-Печерської Лаври, 7 (17%) – в Москві, 1 (2,5%) – в Чернігові. Суттєвого зростання кількості книг «московського» друку упродовж другої половини XVIII ст. у церквах протопопії не зафіксовано. Тож лаврська друкарня в цей час була провідним постачальником священно-богослужбових та церковно-богослужбових книг у церкви Пирятинської протопопії. Порівняння кількості та репертуару

богослужбових книг із аналогічними показниками у храмах інших протопопій засвідчує їхню подібність.

У підрозділі 2.3 **«Парафіяльні ієреї: демографічна характеристика»** розглянуто такі основні демографічні показники: чисельність і питома вага священників у соціумі протопопії, вікова структура та тривалість життя, вік вступу до спільноти (рукопокладення на парафію). За інформацією зі сповідних розписів за 1758, 1764, 1765, 1768, 1770, 1775 роки і відомостей про кількість церков і священнослужителів за 1782, 1785, 1788, 1793, 1795 роки встановлено, що під орудою пирятинських протопопів у другій половині XVIII ст. трудилося 233 ієрея. Детальніша поіменна реконструкція панотців представлена в додатку дослідження. Питома вага священників у місцевому соціумі була незначною й не перевищувала 0,2%.

Вікова структура панотців проаналізована на основі даних зі сповідних розписів за 1758, 1765, 1770, 1775, 1779-й роки та відомостей про кількість церков і священнослужителів за 1785 і 1793-й роки відповідно до шкали, розробленої французькими вченими Луї Анрі та Аленом Блюмом. З метою перевірки точності зазначеного віку використано індекс Віпла, що показав відносно точні та добрі показники фіксації віку в них.

У результаті підрахунків отримано такі результати: 20–29-річних ієреїв у протопопії виявилось 11, це 3,2% від загальної кількості представлених осіб; найбільша група осіб – віком 30–39 років, до цієї групи належало 107 панотців, що становить 30,9%; слідом за ними йдуть групи сорокарічних – 105 осіб, тобто 30,3% та п'ятидесятирічних – 65 осіб, себто 18,8%; відповідно 16,8% ієреїв протопопії віднесено до осіб літнього віку.

З'ясовано, що з 233 ієреїв протопопії у другій половині XVIII ст. припинили душпастирську діяльність 115 осіб. Стосовно 99 з них встановлено дані про рік народження та смерті, що дозволяє установити тривалість життя. Констатовано, що 8 ієреїв не дожило до 40 років, п'ятдесятирічний рубіж удалося здолати 65 панотцям, шістдесяті роковини святкували 46 парохів, сімдесятирічний рубіж здолали 9, а вісімдесятирічний – 6 священників. Лише 3 пароха змогли переступити рубіж у 90 років. Узагальнено, що 53 священники, тобто 53,6%, померли, не доживши до 60-ти років. Себто, згідно з класифікацією Луї Анрі та Алена Блюма, їхня смерть настала в дорослому, працездатному віці. Відповідно 46 ієреїв (46,4%) досягли літнього віку.

Середня тривалість життя парафіяльних ієреїв протопопії в досліджуваний період – 60,5 років, вона була на 2–5 років вищою, ніж у чоловіків інших соціальних груп Гетьманщини. За цим показником

вона наближалася до тривалості життя чоловіків у протестантських країнах.

Встановлено вік вступу на парафію 65 священників. Вісімнадцять з них (28%) стали панотцями у віці 25–29 років. Тридцять шість (55%) рукопокладені у віці 30–35 років. Лише 5 осіб (8%) хіротонували після 40 років. Таким чином, більшість священників були поставлені на парафію у віковому діапазоні 30–35 років тобто, у віці, передбаченому нормами канонічного права. У решті випадків: одна особа стала священником у 25, вісім – у 26, по дві особи – у 27 і 28, четверо – у 29 років. Показово, що з-поміж цих 17 панотців 14 – половинні настоятелі, їхні напарники – старші за них, а десять ще й доводилися родичами своїм колегам. У таких випадках єпископи, вочевидь, поширювали дію 123-ї Новели Юстиніана на священників та закривали очі на невідповідний для рукопокладення вік.

У *підрозділі 2.4 «Парафіяльні ієреї: іменування, походження та освіта»* розглянуто способи іменування, походження та освіти парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії.

Стосовно 114 ієреїв протопопії, що становить біля 49% від загальної кількості, віднайдена в джерелах їхня повна три-лексемна форма іменування. Щодо решти, а це 119 осіб, тобто 51%, зафіксовані дво-лексемні антропонімоформи. Приклад панотців протопопії підтверджує усталену в науці тезу про те, що саме трилексемне іменування у XVIII ст. вживалося переважно щодо духовенства, представників козацької старшини, членів магістрату та позначало осіб із вищим соціальним статусом, ілюструючи соціальну ієрархію.

Перегляд хронологічного ряду сповідних розписів по Пирятинській протопопії, засвідчує, що найстабільнішою одиницею іменування було ім'я, а от говорити про усталеність записів прізвищ, по-батькові чи прізвищевих назв бодай з-поміж їхніх укладачів не можна. Причини цього феномену пояснено культурними і соціальними особливостями функціонування ранньомодерного соціуму.

Віднайдено дані про соціальне походження 57 ієреїв протопопії. Поміж них 51 панотець, 89,4% від усіх виявлених випадків, були синами, племінниками чи братами священників, тобто належали до стану духовенства. Це свідчить про те, що місцеві священники головню поповнювали свої ряди зі стану духовних осіб. Подеколи зафіксовано цілі клани, представники яких обіймали ієрейські посади в кількох парафіях. Щодо решти душпастирів, то 4 особи значаться такими, що походять із козаків, інші 2 – з міщан; жодного священника з посполитих у парафії не виявлено. Втім відзначено неузгодженість інформації з джерел, адже одна й та ж особа могла значитися як козаком, так

і священником. Такі приклади гарно ілюструють тезу, висунуту Зеноном Когутом, про відсутність соціальної прірви між духовенством і козацтвом і персоналіфікацію панотцями себе як «нової шляхти».

Щодо географії походження панотців протопопії, то з певністю визначено її стосовно 51 особи, які походили зі стану духовенства. Всі вони були родичами місцевих ієреїв, отже народилися на території протопопії. До місцевих віднесено й вихідців із козаків. Такі дані дозволяють припустити, що 92,9% ієреїв народилися в Пирятинській протопопії чи прилеглих до неї територій, а отже парафіяльне духовенство комплектувалося здебільшого з місцевих жителів. Це підтверджує тезу Юрія Волошина про слабкий вплив міграційних процесів на населення протопопії.

Встановлено, що «освітнє дисциплінування» священників на теренах Київської митрополії розпочалося ще в перші роки XVII ст. і відзначалося постійним розвитком та удосконаленням упродовж наступного століття. В ідеалі парафію мала посідати особа, яка закінчила богословський чи філософський класи.

Віднайдено інформацію про рівень освіти 72 панотців протопопії серед яких 40% мали богословську чи філософську освіту. Якщо порівняти ці дані з освітнім рівнем ієреїв унійних парафій Правобережної України, то станом на 1798 р. з-поміж них теж лише 50% мали належну освіту.

З'ясовано, що більшість ієреїв протопопії навчалася в Київській Академії та Переяславському колегіумі. До того ж перший заклад освіти явно домінував, адже 75% ієреїв протопопії здобували освіту в Київській Академії. Серед них з освітнім ступенем філософії чи богослов'я – 93%. Певний парадокс такої ситуації полягав у тому, що територія протопопії розташовувалася ближче до Переяслава. Вважаємо, що вибір Київської Академії як базового освітнього центру зумовлювався насамперед її підпорядкуванням Київському Митрополитові, тож академісти-випускники легше працевлаштовувалися.

У *третьому розділі «Родинний вимір життя парафіяльного духовенства»* розглянуто домові спільноти парафіяльних ієреїв і з'ясовано демографічні характеристики та характер родинних взаємин у сім'ях панотців протопопії.

У *підрозділі 3.1 «Домогосподарства парафіяльних священників»* встановлено, що домогосподарство – господарська одиниця, місце проживання й трудової та побутової активності людини в офіційних документах XVIII ст. позначалося терміном «двір». Установлено, що всі священники протопопії мали власні домогосподарства.

За матеріалами розписів встановлено ступінь залюдненості ієрейських дворів. Зокрема, середня населеність дворів ієреїв у

1750-х роках становила 14, у 1760-х – 12, у 1770-х – 11, у 1780-х – 12, у 1790-х – 9 осіб. Отже, у досліджуваній період у пересічному ієрейському дворі проживало 11–12 осіб. Такі дані вищі за показники, обраховані Ю. Волошиним, який визначив, що середнє залюднення типового домогосподарства Пирятинської протопопії в середині XVIII ст. становило 9 осіб. За своєю залюдненістю священицькі домогосподарства протопопії були чисельнішими, ніж двори посполитих, різночинців, цехових ремісників, але поступалися, хоч і ненабагато, козацьким.

Аналіз родинної спорідненості членів двору свідчить, що в 1750-х роках у домогосподарствах ієреїв переважали особи, не пов'язані кривними вузами з панотцями. Згідно з записами, 62% таких осіб – слуги та дворові люди, решта – церковнослужителі, тобто дячки, псаломщики, паламарі.

Констатуємо відмінності в родинному складі дворів міських і сільських ієреїв. У дворах міських ієреїв було більше людей кривно не пов'язаних із панотцем. Вірогідно, зважаючи на традиційність способів ведення сільського господарства, котре не потребувало спеціальних навичок, сільські ієреї більше тяжіли до концентрації у своїх дворах кривних родичів, що дозволяло не розпоршувати землю, худобу та реманент. У містах ієреї, навпаки, проявляли більшу зацікавленість до залучення до своїх домогосподарств осіб, які, хоча і не були їхніми родичами, проте володіли певними ремісничими навичками. Це рішення було обумовлене необхідністю забезпечення додаткового прибутку та підвищення ефективності господарювання, яке вимагало різноманітних професійних вмій. Залучення фахівців до своїх домогосподарств дозволяло ієреям розширити спектр послуг та виробництва, що могло призвести до підвищення економічного статусу сім'ї священика.

Співвідношення чоловіків і жінок у дворах ієреїв становило у 1750-х роках 8 до 6, у 1760-х – 6,5 до 5,7, у 1770-х – 6 до 4,8, у 1780-х – 6 до 5,5, у 1790-х – 4,5 до 4,6 осіб. Спостережено домінування осіб чоловічої статі: у середньому на 6,2 чоловіків припадало 5,3 жінок. Така перевага чоловіків цілком вписується в загальну картину статевого співвідношення Гетьманщини XVIII ст.

Обраховано, що особи до 18 років у 1750–1760-х роках склали 50% населення досліджуваних домових спільнот; у подальшому цей показник знижується на 5–14%. Загалом же частка молоді становить 45%, що характерно для традиційного (аграрного) суспільства з високим рівнем народжуваності та смертності. Відсоток дорослих осіб навпаки зростає з 49 до 63%. Середній показник цієї вікової групи становить 54%. Такі показники підтверджують усталену тезу про демографічну молодість, притаманну сільському населенню Гетьманщини XVIII ст.

У підрозділі 3.2 «Сім'ї парафіяльних священників: демографічні аспекти» з'ясовано, що неодружених або розлучених поміж парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії не виявлено. Це безпосередньо пов'язано з нормами канонічного права, які регламентують умови й порядок рукопокладання в пресвітери. За церковними нормами ієрей міг перебувати тільки в двох шлюбних статусах: одружений та вдівець. Саме так і було поміж панотців Пирятинської протопопії.

Обраховано таке відсоткове співвідношення поміж цими категоріями: 1758 р. – 83% одружені, 17% вдівці; 1768 р. – 82% одружені, 18% вдівці; 1775 р. – 76% одружені, 24% удівці; 1782 р. – 78% одружені, 22% вдівці; 1793 р. – 79% одружені, 21% удівці. Таким чином, кількісно одружені священники домінували у своїй соціальній групі. Відсоток пошлюблених ієреїв коливається в діапазоні від 76 до 83%. Така ситуація продиктована передовсім неухильним виконанням канонічної вимоги вступити в шлюб до хіротонії. Водночас не відкинуто й впливу суспільної думки. Коли порівняти показник одружених ієреїв із аналогічним в інших соціальних групах, то матимемо схожу картину.

Відсоток священників-удівців у протопопії, за нашими підрахунками, варіює в діапазоні від 17 до 24%. Отже, ієреїв-удівців було в кілька разів більше, ніж овдовілих в інших соціальних групах як протопопії, так і Гетьманщини. Високий відсоток удівців у середовищі душпастирів пояснено тим, що для них цей статус – довічний. Дослідження засвідчує, що пресвітери протопопії вдовіли після 50 років.

Вікову різницю в подружніх парах вираховано за роками, вказаними в сповідних розписах. Відзначено: усі священники протопопії були старшими за своїх дружин або ж їхніми ровесниками. Середня вікова різниця між чоловіком і дружиною в родинях панотців протопопії коливається в межах від 7,4 до 9 років. У цілому, священники були старшими за своїх дружин на 8,2 роки.

Чисельність і статевовіковий склад ієрейської родини, проаналізовано за інформацією зі сповідних розписів за 1758, 1768, 1775, 1782 і 1793 рр. У 1758 р. в пересічній ієрейській родині налічувалося 4,7 осіб. У 1768 та 1775 рр. – 4,8, 1782 – 4,4, а 1793 – 4,6 осіб. Отож середня чисельність ієрейської сім'ї в протопопії у другій половині XVIII століття склала 4,7 осіб. Рекордна кількість осіб – 12 – зафіксована 1768 р. в родині вікарного священника георгіївської церкви села Городвасилькова Григорія Павлова: панотець, його одружений син та дев'ять онуків ієрея. Отже, пересічна священницька родина в Пирятинській протопопії складалася з 4–5 осіб.

Аналіз статевої структури родин парохів показує перевагу в них чоловіків: їх було 55,6%, а жінок – 44,4%. Така ситуація збігається із загальною перевагою чоловіків у домогосподарствах ієреїв протопопії.

Вікову структуру родин ієреїв розглянули через визначення співвідношення між літніми особами, людьми працездатного віку та дітьми. Результати вікового співвідношення в родинах панотців у процентному еквіваленті є такими: частка літніх осіб складає 2,1%, 1,7%, 2,3%, 1,8%, 0,8%, працездатних осіб – 41,3%, 42,9%, 40,3%, 47,5%, 42,7%, дітей – 56,6%, 55,4%, 57,4%, 50,7%, 56,5% відповідно до років, зазначених попередньо.

У середньому у священницьких родинах Пирятинської протопопії в досліджуваній період частка дітей становила 55,5%, осіб працездатного віку – 43%, а літніх людей – 1,5%. За своєю віковою структурою родини панотців Пирятинської протопопії не відрізнялися від родин решти сільських жителів Гетьманщини того часу.

У Пирятинській протопопії переважали родини нуклеарного типу. Загалом, із 285 досліджених родин 181, тобто 63,5%, була нуклеарною. Друге місце посідали мультифокальні за своєю структурою сім'ї. Всього 59 сімей, а це 20,7%, були мультифокальними. Третю позицію займали родини розширеного типу. Нараховано 35 таких сімей, що становить 12,3% від загальної кількості. Найменша за чисельністю – група родин самотніх осіб. Назагал, лише 10 сімей (3,5%) віднесено до цього типу родинних структур. Великий відсоток родинних структур нуклеарного типу в Гетьманщині відзначають й інші науковці.

Аналіз поколінневої структури родин показав, що чотирипоколінних ієрейських сімей у репрезентативній вибірці не виявлено. У протопопії переважають двопоколінні родини. Друге місце посіли трипоколінні сім'ї. Найменшою є частка однопоколінних родин. Загалом із 285 родин 189 (66,3%) були двопоколінними, 83 (29,1%) – трипоколінними й 13 (4,6%) – однопоколінними. Такі результати демонструють схожість кількісних показників двопоколінних родин і сімей нуклеарного типу в протопопії. Це підтверджує тезу про те, що чим менше поколінь, тим простіша структура родини. Отже, більше половини священницьких сімей склалися з батьків і дітей.

У *підрозділі 3.3 «Сім'ї парафіяльних священників: родинні взаємини»* родину досліджено як малу соціальну групу, в якій особлива увага приділена міжособистісній взаємодії, мотивам поведінки її членів, інтимно-довірчим зв'язкам.

Аналізуючи стосунки в родині, ми керувалися тим, що сім'я в ранньомодерному соціумі розглядалася як єдина законна можливість реалізації природної, сексуальної потреби людини, остаточна мета

якої – народження дитини. З'ясовано, що репродукційна функція родини у XVIII ст. відповідала режимові природної плідності, який був показовою прикметою ранньомодерного суспільства. Сімейне життя не передбачало контролю за процесом розмноження у вигляді свідомих дій щодо запобігання вагітності. Тож, за таких обставин кількість дітей залежала від фізіологічної потенції подружжя.

Встановлено, що на час народження першої дитини священикам протопопії в середньому виповнювалося 29 років. Цей показник цілком узгоджується з обрахованим шлюбним віком, який становив 27–28 років і підтверджує тезу про те, що перша дитина в ранньомодерній родині з'являлася переважно через рік після шлюбу. В останнє панотці протопопії ставали батьками у 45–46 років. Цей вік уповні корелюється з обрахованою тривалістю життя парохів протопопії.

Дружини ієреїв у Пирятинській протопопії народжували в середньому раз на 2–3 роки. У віковому проміжку 20–35 років жінка могла народити 5–7 дітей. Встановлено, що середні показники репродуктивного віку, а отже й тривалість інтимного життя священиків у протопопії становила 16–17 років. Отримані цифри перегукуються з даними інших науковців і дозволяють стверджувати: репродуктивна поведінка панотців Пирятинської протопопії майже не відрізнялася від прокреаційної позиції їхньої пастви.

Родинні взаємини у сім'ях парохів формувалися під впливом «книжної» і «популярної» культур. Зразки ідеальних взаємовідносин у родині відображені в «книжній» культурі – християнських канонічних писаннях і творах представників духовної еліти. Рівночасно побутувала й народна традиція, яка теж виробила певну систему поглядів на сімейне життя. Обидві моделі були суголосні в оцінці вищості чоловіка над жінкою й постулювали пріоритет батьків у стосунках із дітьми. Водночас, відзначено й відмінності між ними, особливо в питаннях реалізації чоловіком своїх прав. «Популярна» культура поблажливо ставилася до дозованого насильства в родині, застерігаючи лише від надмірності.

Огляд фондів Пирятинського духовного правління (консисторії) дозволив виявити 21 справу, які фіксують конфлікти всередині ієрейських родин. Їх перегляд дозволив встановити, що в них згадано 17 священиків. Отже, понад 7% ієреїв протопопії не змогли самотійно врегулювати сімейні чвари і вони перейшли в публічну сферу, вилившись за межі родини.

Найбільший відсоток склали конфлікти, головні учасники яких – зять-священик і теща. Найменшу частку становлять конфлікти де,

центральною дійовими особами виступають чоловік-ієрей та його дружина. Такий результат виразно ілюструє добре відображену в бурлескному фольклорі взаємну «любов» зятя та тещі.

Огляд змісту справ дозволив твердити: у 7 з них причина протистояння – матеріальні чинники, у решти – 14 – неприязне ставлення рідних один до одного. Аналізуючи матеріальне підґрунтя конфліктів, виявлено, що в 2 випадках ішлося про розподіл спадку, а в інших суперечки точилися довкола прибутків від душпастирської діяльності.

Аналіз конфліктів, спровокованих неприязню родичів, дозволив виявити таку картину: протистояння батька й сина – 2, тещі й зятя – 5, тестя й зятя – 2, матері й сина – 1, брата й брата – 3 епізоди. У таких протистояннях надзвичайно складно виокремити першопричини ворожнечі. Потерпіла сторона, як свідчать матеріали справ, зазвичай наголошує, що побиття чи образа відбувалися «без найменшої у тому моєї провини».

У *четвертому розділі* «**Професійний**» **вимір життя парафіяльного священика** розглянуто щоденне буття панотця на парафії. Досліджено співвідношення між законодавчими приписами і повсякденними реаліями номінування панотців у протопопії. З'ясовано рівень оплати за відправлені треби і суми доходів, отримані ієреями. Охарактеризовано повсякденні практики взаємин священників із парафіянами і один із одним.

У *підрозділі 4.1* «**Номінування на парафію: законодавчі вимоги та місцеві реалії**» вивчено місцеві реалії номінування, наречення або ж ставлення священнослужителя. Питання взаємопов'язаності особистих якостей претендента і його родинних зв'язків та походження відображено в Правилах святих апостолів. У них підкреслено пріоритет особистих якостей кандидата в священнослужителі над будь-якими іншими резонами. Аналогічна думка закріплена й в подальших постановках церковних соборів. У законодавстві Російської імперії XVIII ст. також прописані положення щодо спадкування й виборності при ставленні на парафію. У ньому вплив парафіян чи власника маєтностей на вибір священика допускався, призначення панотців суто за походженням засуджувалося та проголошувався пріоритет єпископа при затвердженні майбутнього душпастиря.

Перелік указів і розпоряджень по Київській митрополії показує, що така іділія не завжди панувала в повсякденній практиці. Київські митрополити неодноразово наголошували, що призначення наступника залежить суто від волі єпископа та здібностей претендента. Жодних преференцій для дітей священнослужителів не передбачалося. Також

митрополити жорстко виступали проти надмірного впливу мирян на призначення пароха. Одним із основних критеріїв рукопокладення в цей період стає «учительність» номінантів. Такі вимоги, однак, як ішли в розріз із уявленнями й побажаннями парафіян щодо порядку призначення майбутнього пастора.

У досліджуваній часовій відрізок зафіксовано 69 випадків зміни ієрея в парафіях протопопії. Перегляд справ, пов'язаних із рукопокладенням, а їх у 1758 – 1783 рр. виявлено 38, засвідчує, що, клопочучись до єпископа про призначення нового священика на парафію, миряни чітко зазначали кого вони бажають бачити своїм духовним наставником. Тож, як мінімум у 55,1% випадків парафіяни протопопії користувалися правом, закріпленим у синодському указі 1735 р., й безпосередньо висловлювали свою волю щодо майбутнього духівника, подаючи владиці бажану кандидатуру та складаючи з ієреєм-обранцем договір про плату за треби. Не гербували своїм правом подання кандидатури на ієрея й власники сіл, а спроби знехтувати їхньою думкою викликали рішучий спротив.

Встановлено, що впродовж другої половини XVIII ст. було 107 випадків зміни ієреїв на парафіях у Пирятинській протопопії. Священики-номінанти, які не мали родинних зв'язків із попередниками, домінували над синами місцевих ієреїв. Це, на перший погляд, свідчить про те, що при призначенні парохів у протопопії синівський статус номінанта не відігравав вирішальної ролі. І все ж, відсоток осіб, які мали родинні взаємини із попереднім ієреєм, перевищує чисельність номінантів-чужаків за рахунок зятів-ієреїв. Це свідчить, що сімейні зв'язки, попри всі спроби влади обмежити їх, були вагомим аргументом у ставленні на парафію.

У підрозділі 4.2 «Ціна священницьких трудів» з'ясовано, що матеріальна винагорода священикові від мирян за духовні труди встановлена ще в перші роки існування Церкви та сприймалася мирянами як канонічно оформлена даність. Втім, і в Правилах святих апостолів, і в подальших розпорядженнях церковних владик конкретний розмір оплати не вказаний. Навпаки, неодноразово підкреслювалася добровільність подаяння та її залежність від матеріальних статків вірянина. Київський митрополит Петро (Могила) у «Требнику» наголошував, що в разі смерті парафіянина, за похорон якого ніхто не міг заплатити, парох здійснює погребіння власним коштом, дотримуючись всіх необхідних процедур. Отже, відповідно до змісту християнського вчення й церковних приписів, відмовити прихожанинові у виконанні треб на підставі його неплатоспроможності священик не міг.

Фактична вартість треб у протопопії регулювалася домовленістю між ієреєм та мирянами й закріплювалася в поданнях прихожан про рукопокладення на парафію нового душпастиря. Така система діяла як до виходу Синодського указу 1765 р., так і після цього. Ціни за треби, зазначені в договорах, не відповідали законодавчим нормам, однак спостережено послідовність цінової політики душпастирів. Це дозволяє стверджувати, що традиція у цьому питанні домінувала над законодавчими приписами. Оплата за поховання дорослого/дитини та сповідь однакова в усіх документах і становить 10/5 коп. і 1 коп. з дорослого та денежка з дитини відповідно. Найдорожчою із треб був сорокоуст, плата за нього в середньому становила 2 руб.

Обраховано, що за рік священник міг заробити на требах від 29 до 90 руб. доходу. Священники Пирятинської протопопії отримували за відправлені треби значно більше, аніж слуги, наймити чи, приміром, канцеляристи. Утім, їхні прибутки були нижчими за доходи службовців вищої ланки, керівників навчальних закладів чи кваліфікованих працівників (адвокатів, викладачів іноземних мов, філософії та богослов'я, лікарів). Загальна сума нажитого священником за час душпастирствування рухомого й нерухомого майна може бути оціненою в 300–400 руб.

У *підрозділі 4.3 «Ієрей і парафіяни: між офіційною нормою та повсякденною практикою душпастирської діяльності»* розглянута комунікація між парафіянами та панотцями під час подання й прийняття треб.

Означено, що вимоги щодо виконання священниками своїх обов'язків були сформульовані ще в перші століття існування церкви. Представники Києво-Могилянської духовної традиції, під чийм впливом розвивалося релігійне життя в ранньомодерній Україні, продовжили розгляд питань взаємин парафіян і священників. Завдяки ініціативам митрополита Петра (Могили) було впорядковано й уніфіковано обрядову систему православної церкви, прописано порядок дій священника при відправленні треб.

З іншого боку, у XVIII ст. стосунки мирян та священників зазнали відчутної трансформації, що відбувалася під впливом загальних реформ у Російській імперії. З одного боку, розуміння головного призначення душпастирів, порівняно з попередніми роками ніби й не змінилося, але з іншого боку, ціла низка нововведень сприяла стандартизації та бюрократизації церковного життя, робила виконання багатьох треб обов'язковими, обставляючи їх здійснення низкою вимог, перетворювала священника на службовця з відповідним колом обов'язків, змінюючи його взаємини із паствою.

З-поміж реформаторських ініціатив відзначено: відродження та впровадження практики ведення метричних книг парафіяльними ієреями, регламентування порядку хрещення, вінчання та поховання, запровадження норм обов'язкового очищення сумління та причастя, обмеження прихожан у виборі ними душпастиря для прийняття християнських треб тощо. Ці інновації не впроваджувалися автоматично після появи імператорських чи єпископських указів. Священники мусили втілювати їх у своїх парафіях, комунікуючи з паствою, від якої вони суттєво залежали. Наявність попередньої традиції, загальна осторога до нововведень та невисокий рівень освіченості як парохів, так і вірян, суттєво впливали на душпастирську діяльність ієрея, особливо на тлі нововведень, підкріплених, на відміну від попередніх століть, силою державного примусу, породжуючи складний клубок взаємин у приходах. За таких обставин парафіяльні ієреї часто опинялися в ситуації між «молотом та коваленю». Відверто ігнорувати розпорядження київських владик вони не могли, але й конфліктувати з парафіянами, особливо можновладними, від яких залежали матеріально теж не хотіли.

Аналіз часу, затраченого священником на подання треб, дозволяє твердити, що в середньому щомісяця на це йшло 7 днів. Отже, кожного четвертого дня священник хрестив, вінчав чи відспівував парафіян. Якщо сюди додати ще й дні в які ієрей сповідав, причащав, правив молебні, служив літургії, то отримано картину щоденної, тісної взаємодії пароха та пастви.

Ієрей під час виконання своєї «професійної» місії мусив інтенсивно комунікувати із парафіянами. Цей процес міг бути складним та неоднозначним, тому не завжди обходився без конфліктів. За досліджуваний період виявлено 42 конфліктні ситуації між ієреєм і парафіянами щодо подання треб. З'ясовано, що найконфліктнішим було виконання таїнства вінчання, а найспокійнішим – хрещення. Однакова кількість суперечок розгорталася довкола сповіді та євхаристії та поховання й поминання. Спостережено, що значна частина скарг пов'язана не з порушеннями у поданні конкретної треби, а із систематичними негараздами в стосунках між ієреєм та паствою. Підраховано, що фігурантами цих суперечок були 48 священників – 20,6% від усіх визначених душпастирів протопопії. Такий показник є досить високим, адже практично кожен п'ятий ієрей мав проблеми з парафіянами на ґрунті подання треб.

У підрозділі 4.4 **«Взаємини між ієреями протопопії»** розглянуто гамму відносин між парафіяльними священниками Пирятинської протопопії як у площині міжособистісних взаємин, так і в «професійній» сфері.

Перегляд матеріалів справ із Пирятинського духовного правління дозволяє стверджувати: ієреї протопопії добре знали один одного та взаємодіяли між собою як у «професійній» діяльності, так і особисто. На взаємодію священників протопопії помітний вплив справили процеси модернізації церкви в Російській імперії XVIII ст. Зокрема, запровадження колегіального управління на місцях, практика особистого ознайомлення священника з указами і розпорядженнями, складання документації, котру необхідно було надсилати у протопопію та проведення перевірок з укладанням рапортів. У протопопії побутувала практика відвідин ієреями один одного як із особистих питань, так і у справах. Попри відсутність прямих доказів, опосередковані обмовки джерел дозволяють стверджувати – панотці протопопії відчували корпоративну солідарність та взаємодіяли один із одним у вирішенні різноманітного кола питань. Проте різниця в особистих поглядах, традиціях стосунків із парафіянами та навіть конкуренція за визнання породжували суперечки між ієреями. На відміну від щоденних, рутинних взаємин такі непорозуміння досить добре задокументовані в джерелах.

За 1750–1799 рр. виявлено 58 справ, що зафіксували сварки священників поміж собою. Їх фігурантами стали 72 священника протопопії. Тож, майже 31% ієреїв, фактично кожен третій, були втягнуті в різноманітні конфліктні ситуації. Це високий показник, особливо з огляду на те, що мова йде не про представників маргінесу, а про осіб покликаних утверджувати християнську добродієність посеред парафіян. Отже, конфлікти були неодмінною частиною професійного та соціального життя священницької спільноти.

Аналіз причин конфліктів засвідчив, що здійснення священником таїнств і обрядів щодо осіб не своєї парафії було однією з провідних причин виникнення конфліктів поміж ієреями протопопії. Друге місце в ієрархії причин конфліктів посідав розподіл прибутків з парафії. Вони розгорталися здебільшого поміж священниками, які душпастирствували в межах однієї парафії, тобто були половинними чи третинними настоятелями, або ж коли один із панотців був вікарним ієреєм. Третю сходинку посідають конфлікти, пов'язані з побиттям й образами на ґрунті особистої неприязні. Як правило, такі суперечки виникали під час участі у спільних заходах, відвідуванні будинків своїх колег чи офіційних установ тощо. Більшість непорозумінь поміж ієреями виникали на ґрунті «професійної» діяльності й мали матеріальний характер. Вони становлять 72% від загальної кількості справ.

У результаті проведеного дослідження на захист виносяться такі **висновки і положення:**

1. У дослідженні Київської митрополії та православного духовенства XVIII ст. за хронологічним принципом виокремлюємо три періоди: – 1820 – 1920-і рр.; 1920 – 1990-і рр.; 1990 – початок XXI ст. Наприкінці XX – на початку XXI століттях у вітчизняну науку проникають західні методологічні підходи до дослідження історії суспільства. Дослідники звертають увагу насамперед на повсякденне життя духовенства, а не на церковні інституції. Водночас, запропонована нами тема дотепер не стала предметом самостійного вивчення.

Залучені до дослідження джерела належать до писемних. Зокрема, актові джерела дозволили проаналізувати законодавче регулювання вирішення тих чи інших питань в житті церкви та парафіяльного духовенства. Діловодна документація використана для з'ясування професійної діяльності панотців протопопії та взаємин священників один з одним та вірянами. Облікові джерела уможливили аналіз сакральної топографії протопопії, демографічних характеристик ієреїв і повсякденних практик требоподання та його фіксації. Его-документи представили особисте ставлення душпастирів до своєї діяльності та взаємин з парафіянами. Літературні та фольклорні пам'ятки дозволили краще зрозуміти культурне тло епохи. Показати систему цінностей, притаманних «книжній» та «популярній» культурі. Аналіз залучених до дисертації джерел засвідчує їхню репрезентативність та достовірність для дослідження соціокультурних характеристик парохів Пирятинської протопопії.

2. Роботу виконано в контексті напряму «нова соціальна історія». Зокрема, в центрі дослідження перебуває невелика професійна спільнота, яку аналізуємо як соціальну групу, що живе й функціонує в певному культурному полі епохи. У такому ключі «нова соціальна історія» дозволила не лише вивчити історичні події та явища, а й врахувати соціальні взаємодії, структури та культурні впливи на формування та розвиток досліджуваної нами спільноти. Важливим аспектом є аналіз ролі цієї професійної групи в контексті загальних соціокультурних та історичних процесів епохи.

Дослідження здійснене відповідно до принципів цього напряму. Це підкреслює необхідність аналізу соціальних структур, їхньої динаміки та культурних аспектів, що впливають на цей процес як ключових факторів для повноцінного розуміння ранньомодерного соціуму.

3. Дослідження показало, що трудова діяльність панотців Пирятинської протопопії проходила у храмах. Однак, церква для них виступала не лише місцем професійної діяльності, а й осередком

повсякденного життя, де відбувалася комунікація з вірянами, вирішення церковних питань та надання духовної підтримки. Таким чином, храм і простір довкола нього були своєрідною «галактикою», в якій протікало життя панотця.

В описах церковного майна храмів Пирятинської протопопії представлено 19 найменувань речей для богослужіння. Одяг священників, як і решта матер'яних речей, виготовлено з атласу, грезету, дуклі, каламайки, полотна, штофу. Переважають тканини блакитного, зеленого, жовтого й червоного кольорів. У шатах поєднували кілька барв; більшість речей оздоблювали вишивкою чи гаптували. Для виготовлення хрестів, гробниць, дискосів, зізд, потирів, ложок, кадил, підсвічників використовували дерево, мідь, срібло, а копія робили зі сталі.

Відзначаємо суттєву подібність церковного начиння та священницького одягу в різних храмах протопопії. Зазвичай вони мали від 12 до 17 найменувань книжок, отож рівень забезпеченості необхідною літературою коливався в межах 62–81%.

4. Чисельність ієреїв Пирятинської протопопії у досліджуваній період становила 233 особи (0,2% у місцевому соціумі). Один священник уділяв «духовні хліби» 300–500 парафіянам. На кінець XVIII ст. фіксуємо збільшення кількості прихожан, які припадали на одного панотця, до 600. У віковій структурі цієї соціальної групи констатуємо перевагу осіб віком від 30–60 років (80%). Поставлення ієреїв на парафію відбувалося у віковому діапазоні 30–35 років (55%). Більше половини ієреїв протопопії не доживали до старості (53,6%).

Дослідивши антропоніміку панотців Пирятинської протопопії у другій половині XVIII ст., встановлено, що 114 священників послуговувалися трилексемним, а 119 – дволексемним іменуваннями. У 40% випадків прізвище ієреїв утворено з особових імен. Проаналізувавши соціальне походження пастирів, доходимо висновку, що більшість із них походила з родин місцевого кліру.

Офіційні розпорядження щодо необхідності мати богословський чи філософський ступені освіти виконувалися частково. Лише 40% ієреїв закінчили відповідні класи. Найпопулярнішими навчальними закладами були Київська Академія та Переяславський колегіуми. Для багатьох парафіян важливішою була не формальна освіта священника, а його здатність розуміти потреби й проблеми громади, відповідати запитам мирян.

5. У результаті проведеного дослідження виявлено, що кожен священник володів власним «двором», який включав в себе житлові та господарські будівлі, а також сільськогосподарські угіддя. У такому

домогосподарстві у середньому проживало 11–12 осіб (панотець з сім'єю; церковнослужителі (дячки, паламарі, псаломщики) й дворові люди та їхні родини). За ступенем залюдненості воно було меншим за козацьке, але більшим за двір посполитого. У статевій структурі переважали чоловіки, що пояснюємо особливостями «професії»: при церкві всі посади займали лише чоловіки.

Аналіз шлюбного стану показує, що одружених ієреїв у протопопії у другій половині XVIII ст. було більше (76–83%), ніж удівців (17–24%). У середньому ієреї були старшими за своїх дружин на 8,2 роки).

Середньостатистична ієрейська родина в протопопії складалася з 4–5 осіб, в якій переважали особи чоловічої статі. Працездатних та дітей було більше (98,5%), ніж літніх людей (1,5%). Тож родина священника була типовою для «молодого» соціуму Гетьманщини. За структурою переважали сім'ї, що склалися з шлюбної пари з дітьми (нуклеарні – 63,5%); з декількох сімей (мультифокальні – 20,7%); окрім сім'ї мешкав ще хтось із неодружених чи овдовілих родичів (розширені – 12,3%); удівці (родини самотніх осіб – 3,5%).

6. Проаналізувавши питання номінування на парафію, доходимо висновку: на призначення нового священика впливала родинна спадковість та простежувався помітний вплив парафіян. Спроби ієрархів обмежити такі впливи не дали бажаних результатів і наштотхувалися на спротив парафіян, що в цілому не дозволило провести уніфікацію й не сприяло тотальному реформуванню церкви «згори».

Констатуємо, що головним мотивом у внутрішньородинних взаєминах було намагання зберегти контроль над парафією у межах сім'ї. Велика кількість (66,4%) ієреїв-родичів вказує на те, що «священницький бізнес» стає родинною справою, панотці утворюють клани, під контролем яких подекуди знаходилася не одна парафія. Тобто ієреї поступово перетворюються на замкнуту спільноту. Остаточно завершити цей процес завадила практика впливу мирян на рукопокладення нового панотця на парафію.

7. Дослідивши специфіку стосунків ієреїв і парафіян, констатуємо їхню тісну взаємодію. Встановлено: священик трудився щодня (кожного четвертого дня місяця хрестив, вінчав, ховав, в інші дні – сповідав, причащав, правив молебні, служив літургії). Така картина характерна для ранньомодерного суспільства. Для 20,6% (кожен п'ятий) ієреїв таке спілкування закінчувалося конфліктами. Найчастіше вони виникали через здійснення вінчання (одна з найдорожчих треб), сповіді й причастя (небажання сповідати ставало засобом тиску на мирянина), відправлення поховання й поминальних ритуалів (суперечки про ціну,

місце поховання), через особисті риси характеру або з метою вирішити власну проблему.

Парафіяльні священники комунікували між собою як на професійному, так і особистому рівні. Їх залучали до спільної роботи в духовні правління, що передбачало відвідування парафій інших ієреїв з метою доставки офіційних розпоряджень чи здійснення перевірок. Побутували й особисті взаємини між священниками, що виникали зі спільних інтересів. Це сприяло не лише ефективній взаємодії на професійному рівні, але й створювало підґрунтя для взаємопідтримки та дружби серед священнослужителів.

Попри чисельність конфліктних ситуацій, стверджуємо, панотці протопопії відчували корпоративну солідарність та взаємодіяли один із одним як на особистісному рівні, так і у «професійній» діяльності.

8. Перспективними напрямками подальших досліджень є: складання просопографічного соціокультурного портрету ієреїв Київської митрополії XVIII ст.; аналіз економічних показників життєдіяльності священницьких домогосподарств; вивчення практик ведення господарств священників з врахуванням їхньої ролі у розвитку сільських та міських громад, встановлення співвідношення доходів міського й сільського духовенства; розгляд «професійного» повсякдення парафіяльних ієреїв. У світлі поширеного у вітчизняній історіографії дискурсу про «довге вісімнадцяте» та «довге дев'ятнадцяте» століття, котрий фактично зводиться до відповіді на питання про ефективність і завершеність модернізаційних процесів, необхідно продовжити вивчення соціокультурних характеристик парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії в хронологічних межах XIX ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Дмитренко В. А. «А при тій церкві піп з попадею»: повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. 304 с.

Розділ у колективній монографії:

2. Повсякдення українців в умовах тоталітаризму : колективна монографія / наук. ред. О. Лук'яненко, В. Дмитренко. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. 216 с. DOI: <https://doi.org/10.33989/pnpu.349>.

Закордонні видання, проіндексовані у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

3. Дмитренко В. Причини конфліктів між парафіяльними ієреями Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2019. №2 (26). С. 20–27. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.2\(26\).285](https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).285) (Web of Science, фахове видання категорії «А»).

4. Lukyanenko O., Dmytrenko V., Dmytrenko V. Educational Level of Parish Priests in Pyriatyn Prototopy in the Second Half of the 18th Century. *Journal of History Culture and Art Research*. 2020. Vol. 9. № 4. P. 357–364. DOI: [10.7596/taksad.v9i4.2829](https://doi.org/10.7596/taksad.v9i4.2829) (Web of Science).

5. Lukyanenko O., Dmytrenko V., Dmytrenko V. Liturgical Items in the Churches of the Pyriatyn Prototopy in the Second Half of the 18th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43, iss. 3. P. 79–92. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2418> (Web of Science).

6. Lukyanenko O., Dmytrenko V., Dmytrenko V. Conflicts in the Families of Parish Priests in 18th Century Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43, iss. 5. Article 7. P. 69–85. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2433> (Web of Science).

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України:

7. Дмитренко В. А. Демографічні аспекти функціонування інституту сім'ї у культурі ранньомодерного українського суспільства середини XVIII століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. 2013. Випуск 24. С.12–17. (фахове до 14.04.2015).

8. Дмитренко В. А. Сповідні розписи як джерело дослідження парафіяльного духовенства Гетьманщини XVIII століття. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2014. Вип.7. С. 213–215. (фахове до 22.12.2015).

9. Дмитренко В. А. Культурна ідентичність особи у метричних книгах Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій XVIII століття. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2014. Випуск 33. С.33–39. (фахове до 10.02.2015).

10. Дмитренко В. Сім'ї парафіяльних священиків Пирятинської протопопії Київської єпархії у 60-х роках XVIII століття: історико-демографічний аналіз. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. Т. 3. С.5–9. (фахове видання).

11. Дмитренко В. Вікові характеристики парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії 60–70-х років XVIII століття. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. №1(21). Т. 1. С.10–14. (фахове видання).

12. Дмитренко В. А. Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Література та культура Полісся*. 2019. Вип. 97. Серія «Історичні науки». № 12. С. 143–152. DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-143-151 (фахове до 13.03.2020).

13. Дмитренко В. Населеність домогосподарств парафіяльних священиків Пирятинської протопопії у 50–70-х роках XVIII століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 241–247. DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.241-247 (фахове видання категорії «Б»).

14. Дмитренко В. А. Антропоніміка парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 2. С. 5–10. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.2> (фахове видання категорії «Б»).

15. Dmytrenko V. The price of the «spiritual breads» in the Pyriatyn protopopy of the second half of the XVIII th century. *Культурологічний альманах*. 2023. № 1. С. 2–8. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.1> (фахове видання категорії «Б»).

16. Дмитренко В. Священики села Кулажинці XVIII ст.: демографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2023. Т. 40. С. 159–167. DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.159–167 (фахове видання категорії «Б»).

17. Дмитренко В. А. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії XVIII ст.: історіографічний аналіз. *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 40–44. DOI 10.31392/cult.alm.2023.3.5 (фахове видання категорії «Б»).

18. Дмитренко В. А. Офіційні норми і повсякденна практика фіксації требоподання у Київській митрополії другої половини XVIII ст. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 11 (17). С. 1309–1319. DOI 10.52058/2786-6165-2023-11(17)-1309-1319 (фахове видання категорії «Б»).

19. Дмитренко В. Православна церква та парафіяльне духовенство ранньомодерної України у працях Грегорі Фріза та Альфонса Брюнінга. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 12(18). С. 1091–1101. DOI 10.52058/2786-6300-2023-12(18)-1091-1101 (фахове видання категорії «Б»).

20. Дмитренко В. Соціум Гетьманщини XVIII століття у світлі новітніх вітчизняних досліджень. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 46. С. 94–99. DOI: 10.31652/2411-2143-2023-46-94-99 (фахове видання категорії «Б»).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію:

21. Dmytrenko V. A. Informative potential of consistory registers as sources of the research of priests of XVIII century. *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences»: Conference proceedings*, October 20–21, 2017. Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P.56–58. (закордонне видання гуманірного та соціального профілю, Польща. Розділ: Historiography, source study and historical research methods).

22. Dmytrenko V. Accounting documents as a source of identity study of the population of the Het'manščyna. *Ukraine und ukrainische Identität in Europa: Beiträge zur Standortbestimmung aus/durch Sprache, Literatur und Kultur*. Abschnitt „Geschichte“. Open Publishing Ludwig-Maximilians-Universität München, 2017. P. 352–361. (закордонне видання гуманітарного профілю, Німеччина (розділ Історія)).

23. Дмитренко В. Богослужбові книги в храмах Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття: кількість, різновиди, динаміка. XIII *Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik “Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen*. Die Ukraine aus globaler Sicht”/ Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2022. Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier. Georg Olms Verlag – UB Ludwig-Maximilians München. 2023. S. 223–234. (закордонне видання гуманітарного профілю, Німеччина (розділ Історія)).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Дмитренко В. А. Ідентифікація населення Гетьманщини за метричними книгами XVIII століття. *Проблеми культурної ідентичності в контексті соціокультурного різноманіття*: матеріали міжнародної наукової конференції (Острого, 4–5 квітня 2014 року). Частина 2 / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 15. С. 337–339.

25. Дмитренко В. А. Паламарі Пирятинської протопопії: спроба дослідження на основі матеріалів сповідних розписів 1758 року. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 103. С.7–10.

26. Дмитренко В. А. Метричні книги як джерело дослідження смерті та смертності у культурі ранньомодерного соціуму Гетьманщини. *Virtus: Scientific Journal*. 2016. February, issue 5. С. 201–204.

27. Дмитренко В. А. Сім'ї парафіяльних священиків містечка Нові Санжари у 1754 році. *Треті Череванівські читання: збірник наукових статей за матеріалами III Всеукраїнської наукової конференції (17–18 березня 2016 року)*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2016. С. 129–132.

28. Дмитренко В. А. Оплата потреб у ранньомодерному соціумі Гетьманщини: законодавче регулювання та регіональна практика. *Молодий вчений*. 2017. №8.1 (48.1). С. 9–13.

29. Дмитренко В. А. Сповідні розписи як джерело для поіменної реконструкції парафіяльних священиків Пирятинської протопопії у 1758–1768 роках. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 15 грудня 2017 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.)*, 2017. Вип. 5. С. 119–121.

30. Дмитренко В. А. Сакральна топографія Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Молодий вчений*. 2018. № 2.2 (54.2). С. 1–5.

31. Дмитренко В. Храмові посвяти на честь великомучениць-жінок у Пирятинській протопопії другої половини XVIII століття. *Сучасні соціокультурні практики: компетентнісно-аксіологічний аспект*. Збірник статей і матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 10-літтю кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін ПНПУ імені В.Г. Короленка, (29–30 березня 2018 р.). Полтава: ПП «Астрая», 2018. С. 48–50.

32. Дмитренко В. А., Дмитренко В. І. Поняття «повсякдення» та його смислове наповнення: історіографічний огляд. *Молодий вчений*. 2020. № 12.1 (88.1). С. 9–13.

33. Дмитренко В. А. Культура ранньомодерної України в сучасних історичних студіях. *Література та культура Полісся*. 2020. Вип. 99. Серія «Історичні науки». № 13. С. 238–246.

34. Дмитренко В. А. Ціна потреб у парафіях Київської митрополії на середину XVIII століття: порівняльний аналіз. *Сумські історико-краєзнавчі студії*. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми 28 жовтня 2021 р.) / редкол.: Д. В. Кудінов (голова), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький. Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С. 264–268.

35. Дмитренко В. Становище парафіяльного духовенства Гетьманщини згідно з «Правами, за якими судиться малоросійський народ». *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання*

суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу : збірник матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. з міжн. участю, 5–6 грудня 2023 р. До 25-ліття Університету «Україна» та 75-ліття Загальної Декларації прав людини / Полт. ін-т економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» ; голов. ред. Р. Басенко. Полтава : ПНЕП, 2023. С.505–509.

**Наукові праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації:**

36. Дмитренко В. А. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). Том. I / упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. Полтава: Видавництво АСМІ, 2007. 399 с. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. II / упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. Полтава: Видавництво АСМІ, 2010. 435с. *Український гуманітарний огляд*. 2012. Випуск 16–17. С. 319–325.

37. Дмитренко В. А. Осмислення поняття «традиція» у світлі «культурних» теорій модернізації. *Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства*: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. А. І. Литвиненко, Л. М. Кравченко, О. В. Лук'яненка. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2015. С. 42–45.

38. Дмитренко В. А. Інтерпретація традиції та традиційності у контексті ідеї «винайдення традиції». *Сучасна українська нація: мова, історія, культура*: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 року з нагоди 15-річчя кафедри українознавства / наукові редактори: проф. Чоляк В. В., проф. Магльований А. В. Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2016. С. 210–212.

39. Дмитренко В. А. Дмитро Чижевський як дослідник українського бароко. *Молодий вчений*. 2018. №5.3 (57.3). С. 1–4.

АНОТАЦІЯ

Дмитренко В. А. Парафіяльні священники Київської митрополії другої половини XVIII ст.: соціокультурний аналіз (на прикладі Пирятинської протопоії). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2024.

Дослідження присвячене комплексному аналізу соціокультурних характеристик парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії Київської митрополії другої половини XVIII ст. Головний акцент зроблено на вивченні соціальних і культурних явищ та процесів у середовищі священників протопопії в контексті дисциплінування та уніфікації, що їх зазнавала православна церква в Україні в цей час. Автор визначив актуальність дослідження на рівні соціуму, церкви та церковно-адміністративної одиниці.

Схарактеризовано стан і рівень наукової розробки теми. Історіографія розглядалася на основі семантичного підходу відповідно до поділу на три рівні з урахуванням родових ознак: макрорівень (розвідки з історії ранньомодерного українського соціуму, релігійних і культурних практик характерних для нього), мезорівень (праці з історії православної церкви в Україні XVIII ст.), мікрорівень (дослідження з історії парафіяльного духовенства).

У дисертації подано аналіз інформативності та достовірності наявної джерельної бази. Опрацьовані писемні джерела, відповідно до усталеної класифікації, об'єднано в кілька груп: актові, або законодавчі; діловодні, або справочинні; облікові або статистично-описові; матеріали особового походження або ego-документи; літературні та фольклорні пам'ятки. Першорядне значення серед них у контексті соціокультурного аналізу мають діловодні документи та облікові джерела.

У дисертації окреслено теоретико-методологічні засади вивчення локальної групи парохів та запропоновано схему їхнього аналізу. Вона включає такі компоненти: опис простору життєдіяльності, демографічні характеристики, родинне та інтимне життя, ініціацію, аналіз бюджету часу та доходів, співжиття членів соціальної групи з представниками інших груп та поміж собою.

У дослідженні встановлено кількість храмів у протопопії та священників, які служили в них у другій половині XVIII ст. Подано опис топографії храмових посвят і виявлено, що беззаперечне лідерство за популярністю належало культурі Миколая Мірлікійського. Проведено аналіз матеріального стану церков, з'ясовано тривалість їх функціонування, час та обставини реконструкції й будівництва нових храмів. Вивчено ситуацію з наповненістю ризниць богослужбовими речами і книгами та простежена відповідність реально наявних предметів офіційним вимогам.

З'ясовано питому вагу душпастирів у місцевому соціумі, проаналізовано вікову структуру ієреїв та обраховано середню тривалість їхнього життя. Розглянуто антропоніміку парохів шляхом встановлення найпоширеніших варіантів іменування та порядку

утворення прізвищевих назв. Досліджено географічне та соціальне походження панотців. Окрему увагу приділено освітньому рівню священників у контексті його відповідності законодавчо встановленим вимогам.

Автором подано аналіз домогосподарств як основи господарського й родинного життя священника в ранньомодерний час і встановлено, що всі пресвітери протопопії володіли власними дворами, середня залюдненість яких становила 11–12 осіб. Спостерігаємо перевагу в священницьких дворах осіб чоловічої статі, пов'язаних між собою кровною спорідненістю. Встановлено, що жодного неодруженого чи розлученого панотця в протопопії не було, більшість ієреїв одружувалося у віці 26–30 років, усі вони були старшими за своїх дружин. Середня чисельність священницької сім'ї складала 4–5 осіб, понад половина з яких були діти, домінували родини нуклеарного типу, більшість з яких були двопоколінними.

Оглядаючи конфліктні ситуації в родинних панотців, автором встановлено, що виникали вони на ґрунті особистої неприязні, суперечок довкола матеріальних цінностей та в контексті «професійної» діяльності. Виявлено випадки протистоянь між усіма родичами, помічено, що значна кількість конфліктів відбувалася через пияцтво. Відзначено, що священник у родинних стосунках спирався передовсім на чинні у соціумі правила та норми поведінки, нехтуючи настановами «книжної» культури. Загалом родинне життя панотців протопопії повторювало сімейні взаємини їхніх парафіян.

У дослідженні проаналізовано порядок номінування священника на парафію. Встановлено, що спроби церковних ієрархів обмежити впливи пастви та власників на процес отримання парафій наштовхувалися на чинні традиції й не дали бажаних результатів. Ані спадкування, ані виборність не мала переваги в протопопії при призначенні нового пароха, головним пріоритетом було збереження контролю над парафією в руках сім'ї, що досягалося в тому числі й через родичання з номінантом.

Автором відзначено, що плата за треби регулювалася договорами між священником та парафіянами. Ціни, зазначені в угодах, не відповідали законодавчим нормам, однак спостерігаємо цінову послідовність, тож традиція в цьому питанні домінувала над законодавчими приписами. Грошова винагорода ієрею в протопопії за відправлені треби коливалася в діапазоні від 29 до 90 руб. за рік. Аналіз часу, затраченого священником на подання треб, дозволяє стверджувати: щомісяця на це йшло в середньому сім днів. Отже, священник кожного четвертого дня місяця хрестив, вінчав чи ховав парафіян.

У дисертації встановлено, що кожен п'ятий ієрей мав проблеми з парафіянами на ґрунті подання треб. Найчастіше конфлікти стосувалися таїнства вінчання. Виокремлено основні причини, що породжували суперечки: грошові, матеріальні, дисбаланс між офіційними вимогами й усталеним порядком речей, особистісні.

У дисертації встановлено, що парафіяльні священники добре знали один одного та взаємодіяли між собою при виконанні розпоряджень і здійсненні душпастирської діяльності. Водночас це не виключало конфліктів між ними. Більшість непорозумінь всередині цієї спільноти виникали на ґрунті «професійної» діяльності, пов'язаної зі здійсненням таїнств і обрядів, розподілом парафії та прибутків, порушенням порядку відправ. Автор пропонує низку завдань для наступних пошуків з історії парафіяльного духовенства ранньомодерної України.

Ключові слова: Київська митрополія, парафія, повсякдення, протопія, ранньомодерний соціум, священник, церква.

ABSTRACT

Dmytrenko V. A. Parish priests of the Kyiv Metropolitanate of the second half of the 18th century: sociocultural analysis (on the example of the Pyryatyn protopopy). – Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.01 «History of Ukraine». Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2024.

The study is devoted to a comprehensive analysis of the socio-cultural characteristics of the parish priests of the Pyryatyn Protopopy of the Kyiv Metropolitanate in the second half of the 18th ct. The main emphasis is placed on the study of social and cultural phenomena and processes among the priests of the Protopopy in the context of disciplining and unification that the Orthodox Church in Ukraine was undergoing at that time. The author determined the relevance of the research at the level of society, the church and the church-administrative unit.

The state and level of scientific development of the topic is characterized. The literature was considered on the basis of a semantic approach according to the division into three levels, taking into account generic features: macro-level (research on the history of early modern Ukrainian society, religious and cultural practices characteristic of it), meso-level (works on the history of the Orthodox Church in Ukraine in the 18th ct.), micro-level (research on the history of the parish clergy).

The dissertation presents an analysis of the capacity and reliability of the existing source base. The used written sources, according to the established

classification, are combined into several groups: statutory or legislative; clerical, or clerical; accounting or statistical descriptive; materials of personal origin or ego-documents; literary and folklore monuments. Of primary importance among them in the context of socio-cultural analysis are clerical documents and accounting sources.

The paper outlines the theoretical and methodological principles of studying a local group of priests and proposes a scheme for their analysis. It includes the following components: description of the life space, demographic characteristics, family and intimate life, initiation, analysis of the time and income budget, coexistence of members of a social group with representatives of other groups and among themselves.

The dissertation study established the number of churches in the protopopy and the priests who served in them in the second half of the 18th ct. A description of the topography of temple dedications was given and it was revealed that the cult of St Nikolas had the undisputed leadership in terms of popularity. An analysis of the material condition of the churches was carried out, the duration of their operation, the time and circumstances of the reconstruction and construction of new churches were clarified. The situation with the sacristy being filled with liturgical items and books was studied and the conformity of the actually available items with official requirements was traced.

The specific weight of pastors in the local society was determined, the age structure of priests was analyzed, and their average life expectancy was calculated. The anthroponymy of parish priests was considered by establishing the most common variants of naming and the order of formation of surnames. The geographical and social origin of priests was studied. Particular attention is paid to the educational level of priests in the context of its compliance with the legally established requirements.

The author presents an analysis of households as the basis of the priest's economic and family life in early modern times and found that all presbyters of the protopopy owned their own courtyards, the average population of which was 11–12 people. We observe the predominance of men related to each other by blood kinship in the priestly courts. It was established that there was not a single unmarried or divorced priest in the protopopy, most of the priests married at the age of 26–30, all of them were older than their wives. The average size of a priestly family was 4–5 people, more than half of whom were children, nuclear families dominated, most of which were two generations.

Reviewing the conflict situations in the families of the priests, the author established that they arose on the basis of personal enmity, disputes

over material values and in the context of «professional» activity. Cases of confrontations between all relatives were revealed, and it was noticed that a significant number of conflicts occurred due to drunkenness. It was noted that the priest in family relations relied, first of all, on the rules and norms of behavior in force in society, neglecting the instructions of the “book” culture. In general, the family life of the parishioners of the protopopia echoed the family relationships of their parishioners.

The scientific study analyzed the procedure for nominating a priest to a parish. It was established that the attempts of church hierarchs to limit the influence of the flock and owners on the process of obtaining parishes ran into current traditions and did not give the desired results. Neither inheritance nor electability had an advantage in the protopopy when appointing a new parish priest, the main priority was keeping control over the parish in the hands of the family, which was achieved, including through kinship with the nominee.

The author noted that the fee was regulated by contracts between the priest and the parishioners. The prices indicated in the agreements did not comply with the legal norms, however, we observe price consistency, so the tradition in this matter prevailed over the legal prescriptions. The monetary remuneration of the priest in the protopopy for rituals ranged from 29 to 90 rubles per year. An analysis of the time spent by the priest on filing the petitions allows us to say that it took an average of seven days every month. So, every fourth day of the month, the priest baptized, married or buried a parishioner.

The dissertation established that every fifth priest had problems with parishioners on the basis of the presentation of needs. Most often, conflicts related to the sacrament of marriage. The main reasons that gave rise to disputes are singled out: monetary, material, imbalance between official requirements and the established order of things, personal.

In the course of the research, it was established that the parish priests knew each other well and interacted with each other when carrying out orders and performing pastoral activities. At the same time, this did not exclude conflicts between them. Most of the misunderstandings within this community arose on the basis of “professional” activities related to the performance of sacraments and rites, the distribution of the parish and profits, violation of the order of worship. The author offers a number of tasks for further research on the history of the parish clergy of early modern Ukraine.

Key words: Kyiv Metropolitanate, parish, everyday life, protopopy, early modern society, priest, church.

Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 2,0.